

QARAQALPAQ TILINDE WAQIT ÓLSHEM ATAMALARI

Raxmetova I.I.

QMU 3 kurs doktoranti

Hazirgi dáwirdegi ólshem birlikleri waqitni aylanıw halatına tiykarlangan. Jerler óz oǵı átirapında, kún, sonday-aq aylar jerdiń aynasında aylanıw waqıt ólshemleriniń negizin quraydı. Birliklerdi usı taqılette túsiniw táriyxıy hám praktikalıq oylarǵa baylanıslı: adamlardıń is-háreketlerin kún menen túnniń yamasa jıl mezgilleriniń ózgeriwine sáykestendiriw jetiriliginen kelip shıqqan. Waqıt uǵımı erte dáwirde aq tańniń atıwı men batıwı, kún menen tún, ay menen jıl, qıs pen jaz, gúz benen báhár, sekund, minut, saat, ay, hápte sıyaqtı waqıt ólshemlerin kúndelikli turmıstırshılıgında ómirlik tájiribesi menen tıǵız baylanısta boljay alǵan.

Táriyxıy kózqarastan alǵanda, ortasha waqıt aralıqların ólshewdiń negizgi birligi bir kún boldı, kún sáwlesiniń ózgeriwiniń minimallıq tolıq siklları menen esaplanadı (kún hám tún). Kún birdey uzınlıqtaǵı kishi waqıt aralıqlarına bóliniwi nátiyjesinde payda boldı saat, minutlar jáne sekundlar. Kún ishindegi waqıt koordinatın kórsetiwde jeńilletiw ushın, eń aldı menen, saatlar, minutar menen sekundlar engizildi.

Ólshem kategoriyasını izertlew ádettegidey antikalıq ilimlerden baslandı. Bul másele grek filosofiayasınıń eń baslı máselelerinen biri boldı. Ólshem kategoriyasınıń dáslepki izertlegen ilimpaz Pifagor boldı. Ol ólshemdi san dep esapladı. Pifagor hám onıń dawamshıları dúnyanıń baslaması, negizi sanlar dep bildi. Pifagorshılardan keyin ólshem kategoriyası menen Eleylik kontsepsiya wákilleri (Ksenofon, Parmenid, Zenon, Meliss) shuǵıllandı. Olar bul mäseleni tek matematikalıq emes, filosofiyalıq kózqarastan da qarastırw kerekligin túsindi. Sonıń nátiyjesinde ólshemdi san hám shama uǵımlarına baylanıstırdı. Bul baǵıttıń iri wákilleriniń biri – Zenon mólsher kategoriyasınıń baslı uǵımları retinde keńistik penen waqıttı aladı da, keńislikti úziksiz, sheksiz bólekler jıyındısı dep bildi. Zenon taǵı sheklengen mólsherlik shamalarda «bóliw», «pútinlik», «teńlik» mánileri bolatınan aytađı.

Rus tilinde de ólshem ataması funktsionallıq aspektinde keńnen izertlendi. V.V.Ximik, A.A.Xudyakov, N.S.Chirkinyan, N.D.Dizenko, V.V.Novitskaya, T.P.Peretyatko [1] t.b. alımlar atalǵan temaniń túrli máseleleri boyınsha kandidatıq dissertatsiya qorǵadı.

A.V.Bondarko, Z.Ya.Turaeva, L.D.Chesnokova [2] t.b. alımlar bul másele boyınsha áhmiyetli miynetler jazdı. Al N.N.Garina, Ye.V.SHebetenko sıyaqlı izertlewshiler ólshem kategoriyasını anglichan tili, D.A.Kashina [3] nemis tili materialı negizinde qarastırdı. Ólshem kategoriyasına birqansha jaqın kóplik kategoriyasını frantsuz tili materialları boyınsha L.M.Belyaeva qarastırsa, yapon tili materialları negizinde A.A.Xolodovich [4] izertledi.

Ólshem semantikalıq tillik birlikler tuwralı izertlewler anglichan tiliniń ádebiyatları negizinde de izertlendi. Atalǵan izertlewlerde mólsher semantikalıq tillik birlikler túrli lingvistikalıq aspektte qarastırıladı. Mólsher kategoriyası tuwralı bul izertlewlerdiń kópshiligi házirgi lingvistika iliminiń rawajlanıw tendenciyasını kórsetedi. Atap aytqanda, tildi filosofiyalıq baǵıtta qarastıratuǵın anglichan izertlewshisi Derek Boll (Derek Ball) [5] ólshem atamaları menenonıń payda bolıwın semantikalıq teoriya negizinde analizleydi. Túrkiy xalıqlarınıń ishinde ózbek ilimpazı P.Xamdamov “Numerativı v sovremennom uzbekskom yazıke” atlı dissertatsiyasında ólshem birliklerdi “numerativler” dep atap, onı on tórt túrge bóledi. Sonday-aq, numerativlerdiń sinxronlıq hám diaxronlıq ózgesheliklerine morfologiyalıq, sintaksistik tallawlar jasaydı [6]. Taǵı bir ózbek alımı S.A.Shakirov numerativlik frazeologizmger semantikalıq-tipologiyalıq tallaw jasaydı [7].

Waqıt penen keńislik – absalyutlik haqıyqat. Tek adamzat ǵana emes, pútkil álem, bolmıs, usı eki uǵım átirapında ómir súredi. Adamzat ómirlik tájiriybesinde «waqıt» uǵımın hártúrli uǵımlar menen baylanıstırıp keledi. Bolmıstaǵı qálegen zat penen qubılstıń payda bolıwı, rawajlanıwı, ómir súriwi, qurıp joǵalıwı, baslanıwı, dawamlanıwı, juwmaqlanıw sáti boladı. Waqıt mólsheri semantikasın asır, jıl, ay, kún, tún, saat, minut, sekund, biltır, bıyıl, endigi jıl, keshe, búgin, erteń, jaz, qıs, kókteń, kúz t.b. mezil menen waqıt, mezil atamaları bildiredi. Bir qaraǵanda bul sózler heshqanday waqıt mólsherin bildirmeytuǵın sıyaqlı kórinedi. Bul sózler de waqıt mólsheri semantikasın bere aladı. Bundaǵı qálegen sóz belgili waqıt, mezgildiń zatlıq ataması bolsa, ekinshi jaǵınan, shártlı túrde bólingen waqıt sheginiń atamaları retinde onıń ishki waqıtlıq mánisin de bildiredi. Waqıt aralıqların ólshew úshin ólshem birlikleri qollanıladı jıl, ay, hápte. Jıl shama menen jerdiń kúndi aylanıwı (shama menen 365,2422 sutka), ay tolıq Aydıń fazaları (sinodlıq ay boyınsha, 29,53 sutkaǵa teń). Eń kóp taralǵan Grigorian, sonıń menen birge Djulian kalendarı boyınsha 365 künge teń jıl negizge alınadı.

Evrey kalendarı boyınsha negizi ay sinodikalıq ayı jáne tropikalıq jıl bolıp tabıladı, jıl 12 yamasa 13 aydı qamtıwı múmkin. Islam kalendarında negizi ay sinodlıq ay bolıp tabıladı, al jıl hárqashan qatań túrde 12 ay yaǵnıy shama menen 354 kún, bul 11 de kúnler tropikalıq jıldan az. Usıǵan baylanıslı jıl bası menen barlıq musulman mereleri jıl sayın salıstırmalı túrde awısadı jıldıń klimatlıq mezgilleriniń jáne kún menen túnniń teńlesiwı. Hápte ádette jeti kúnnen turadı, bul hesh bir astronomiyalıq waqıyaǵa baylanıslı emes, degen menen, waqıt birligi retinde keńnen qollanıladı. Waqıttıń onnan da úlken ólshem birlikleri – ásir (100 jıl) hám mıńjıllıq (1000 jıl).

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında waqıt ólshem atamaları belgili orındı iyeleydi. Olardı hár tárepleme úyreniw, belgili bir tártipke salıw úlken áhmiyetke iye. Waqıt ólshem atamaların aldaǵı waqıtta izertlew baslı máselelerdin biri bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Химик В.В. Количественность в структуре простого предложения современного русского языка: автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 1978. – 17 с. 200 ; Худяков А.А. Понятийная категория количественности и ее реализация в имени существительном и номинативном словосочетании: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Л., 1990. – 16 с.; Чиркин Н.С.

- Поле количественности (на материале русского и английского языков): автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ереван, 1980. – 28 с. ; Дизенко Н.Д. Существительные с количественным значением в современном русском языке (Семантика и синтаксическое функционирование). Дисс. канд. филол. наук. – М., 1986. – 207 с.; Новицкая В.В. Лексика с количественным значением в современном русском языке: дисс. канд. филол. наук. – Уфа. 1978. – 170 с.; Перетятко Т.П. Лексические средства обозначения неопределенно большого количества предметов: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1972. – 23 с.
2. Бондарко А.В. Количественность // Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. СПб.: Наука, 1996. – с. 5-125.; Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 124 с.; Тураева З.Я., Биренбаум Я.Г. Еще раз о функционально-семантической категории количества // Коммуникативно и структурно обусловленные модификации единиц языка. –Л.: Ленинг. гос. пед. института, 1988. – С. 110-121.; Чеснокова Л.Д. Категория количества и способы ее выражения в современном русском языке. – Таганрог: Таг. гос. пед. института, 1992. – 198 с.
 3. Гарина Н.Н. Обстоятельственные синтаксические структуры, передающие количественные отношения (на материале современного английского языка): автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 1967. – 20 с. ; Щebetенко Е.В. Группа квантификаторов как лексико-грамматическая система выражения неопределенного количества в английском языке: дисс. канд. филол. наук. – М., 1971. – 204 с.; Кашина Д.А. Функционально-семантическое поле количества (на материале современного немецкого языка): дисс. канд. филол. наук. – Горький, 1973. – 192 с.
 4. Беляева Л.М. Квантитативы неопределенной множественности современного французского языка: автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 1981. – 22 с.; Холодович А.А. Категория множества в японском языке в свете общей теории множества в языке // Проблемы грамматической теории. –Л.: Наука, 1979.
 5. Ball D. Semantics as Measurement. The science of meaning. Oxford University Press: 2018. 381-410.
 6. Хамдамов П. Нумеративы в современном узбекском языке: автореф. дисс. канд. филол. наук – Самарканд, 1967. – 26.
 7. Шакиров С.А. Семантико-типологический анализ нумеративных фразеологических единиц в разносистемных языках: дисс. канд. филол. наук. – Самарканд, 1985. – 249 с.

Резюме. Мақалада карақалпақ тилинде ўақыт өлшеми атамалары ҳаққында сөз етиледі. Сондай ақ, мақалада темаға тийисли әдебиятлар ҳәм илимий дереклер тийкарында анализленеди.

Таяныш сөзлер: ўақыт өлшем бирлиги, өлшем категориясы, өлшем атамалары.

Резюме В статье обсуждаются термины времени в каракалпакском языке. В статье также анализируется соответствующая литература и научные источники.

Ключевые слова: единица измерения времени, категория измерения, термины измерения.

Summary/ The article discusses the terms of time measurement in the Karakalpak language. The article is also analyzed based on relevant literature and scientific sources.

Key words: unit of measurement of time, category of measurement, terms of measurement.